

ԱՐՁԱԳԱՆՔ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԾԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԳՈՒՐՈՒ ԵՒ ԳԱԼԻՍ ԿԻՐԱԿԵ ՕՐԵՐԸ

Տարեկան բաժանորդագրինն է հինգ ռուբլի: Բաժանորդագրութիւնն ընդունվում է «ԱՐՁԱԳԱՆՔ»-ի խմբագրատանը և Կենտրոնական Գրախառնանոցում: Ստարաքաղաքացիք ղրմում են՝ Тифлисъ, Редакция „Арцаганк“.

Առանձին Համարները 10 Կ.

Յայտարարութիւնները բառին 2 Կ.

«ԱՐՁԱԳԱՆՔ»-ԻՆ

կարելի է առորագրուել 6 ամսով, ներկայ յուլիսի 1-ից մինչև յունվարի 1-ը 1888 թ. 6 ամսուայ բաժանորդագրինն է 3 ր:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մեր թարգմանական գրականութիւնը և նորա լեզուն: —Ներքին ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: Հայոց թարգման: Շուշուց: Պաշտօնական: Նամակ Աբաթ. Թումանից: Նամակ Խմբագրին: Ռաֆայէլ Պատկանեանը երևանում:—ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ: Մի գրքից յառաջաբանի առթիւ:—ՖԷԼԻԷՏՈՆ: Ուխտաւորի նամակներ:—ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

ՄԵՐ ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ԼԵԶՈՒՆ

II.

Հաստատել, թէ լեզուն կամ ոճը գրութեան արտաքին զարդն է, գեղեցկութիւնն է, կը նշանակէ կրկնել մի տարրական միտք, որ ամենքի համար հասկանալի է: Բայց ոճի նշանակութիւնը լիակատար ցոյց տալու համար, այդքանը դեռ շատ քիչ է: Ոճը ոչ միայն գրութեան արտաքին զարդն է, այլ և, այդպէս ասած, նորա իմաստը և գաղափարը ձևակերպով, զօրացնող, ոյժ և հիւթ տուող տարրն է: Կենդանի, սահուն, մշակված և ուժեղ ոճով գրութեանը կարգացումն է անհամեմատ աւելի հետաքրքրութեամբ և սիրով, քան թէ տգեղ, անտաշ և բարբարոսական ոճով գրութեանը: Շատ անգամ ոճը պատճառ է դառնում գրութեան յաջողութեան կամ անյաջողութեան: Մտքի և ներքին գեղեցկութեան կողմից մի թույլ գիրք կարողանում է գրաւել ընթերցողին, եթէ ոճը լաւ է: Մինչդեռ իմաստի խորութիւնը և գաղափարների գեղեցկութիւնը շատ են կորցնում, եթէ

նոքա արտայայտուած են տգեղ ոճով: Լուսաւորուած ազգերի մէջ կան անթիւ խորիմաստ փիլիսոփայական գրքեր, որոնք, գրութեան լինելով ծանր և անմարսելի ոճով, հասկանալի են միայն ընթերցողների մի չափաւոր քանակութեան, իսկ մեծամասնութեան համար նոքա թաղութեան են մնում անյայտութեան մէջ: Այն ինչ՝ նոյն գրքերի մէջ յայտնուած փիլիսոփայութիւնը մի ուրիշը գրում է պարզ և զգայուն ոճով, և աւելի շատ է կարգացվում և գրողը աւելի մեծ հռչակ է ստանում, քան թէ անմարսելի ոճով գրողները, թէկուզ սոքա աւելի վաղ արտայայտուած լինէին մի և նոյն մտքերը:

Եւ եթէ փիլիսոփայական և առհասարակ գիտնական գրութեանը համար այդչափ նշանակութիւն ունէ սիրուն ոճը, բազմապատիկ կարեւոր է նա վիպական և բանաստեղծական գրութեանը համար: Այստեղ ոճը արդէն հեղինակութեան ոգին է դառնում և շատ անգամ որոշում է հեղինակի արժանաւորութիւնը: Այդ պատճառով վիպասանից կամ բանաստեղծից աւելի շատ է պահանջվում լեզուի վերաբերմամբ, քան թէ որ և է ուրիշ հեղինակից: Գրեթէ նոյնչափ աւելի պահանջելի է և նոքա հեղինակութիւնների թարգմանիչներից: Մի մարդ, որ ձեռնարկում է որ և է մի գեղարուեստական բանի թարգմանութեան, նա պիտի այնչափ զգոյշ լինի լեզուի վերաբերմամբ, որչափ գուցէ ինքը հեղինակն է եղել: Թարգմանիչը մասամբ կատարում է հեղինակի գերը, այն հեղինակի, որի գրութեանը նա թարգմանում է: Հետեւաբար, նա յանձն է առնում մի գծուարին աշխատութիւն, մի գործ, որը յաջողութեամբ կատարելու համար, նա պիտի ունենայ համապատասխան արժանաւորութիւն:

Ահա այդ հասարակ բանն է, որ հայ թարգմանիչների մեծամասնութիւնը տակաւին արհամարհում է, ուստի և մեր թարգմանական գրականութիւնը զուրկ է թէ արտաքին և թէ ներքին արժանաւորութիւններից: Ներքին—բովանդակութեան կողմից, արտաքին—լեզուի

կողմից: Մեզանում թարգմանում են օտար գրականու-
թիւնից գլխաւորապէս վիպական և բանաստեղծական
հեղինակութիւններ, որովհետեւ ուրիշ գրուածքների
թարգմանութեան պահանջը շատ նուազ է և կարեւոր
էլ չէ մեր այժմեան վիճակի համար: Եւ ահա հէնց այս-
տեղ, ուր աւելի կարեւոր են պարզ և գեղեցիկ լեզու,
ճաշակ, զգացմունք, հէնց այստեղ երևում է մեր թարգ-
մանիչների կատարեալ ապիկարութիւնը: Հետևեցէք մեր
թարգմանական գրականութեան—և դուք կը տեսնէք,
որ որչափ զրքերի ընտրութիւնն է անյաջող և անճա-
շակ, ինչպէս ասացինք անցեալ անգամ, նոյնչափ և ա-
ւելի թարգմանական լեզուն, ոճն է տգեղ և այլան-
դակ: Յաջող չէ կարելի համարել մինչև անգամ այն
փոքրաթիւ օտար հեղինակութիւնների թարգմանութիւն-
ները, որ բացառութիւն են կազմում մեր աշխարհաբար լե-
զուի թարգմանական մատենագրութեան մէջ: Ինչո՞ւ:—
Որովհետեւ այդ գեղեցիկ գրուածքների թարգմանիչները
ևս, մեծ մասամբ, գուրկ են ճաշակից:—Որովհետեւ նոքա
ևս չունեն այն յատկութիւնները, որոնք միջոց են տա-
լիս լաւ թարգմանիչին վերաստեղծել իւր մայրենի լե-
զուով այն գեղարուեստական գրուածքը, որ նա թարգ-
մանում է:

Բացադրենք այդ միտքը:

Մեզանում շատերը չեն կարողանում իրարուց ջոկել՝
նախ՝ բառեր իմանալը—լեզուի իմանալուց, և երկրորդ՝ լե-
զու իմանալը—գեղեցիկ ոճ ունենալուց: Այն ինչ՝ զոցա մէջ
կալ մի ահագին տարբերութիւն: Կարծում են, որ նա,
ով որ թարգմանելու և թարգմանվող լեզուից շատ բա-
ռեր գիտէ—նա յաջողութեամբ կարող է թարգմանել
ամեն ինչ, թէկուզ Հոմերոսի, Վիրգիլիոսի, Շէքսպիրի և
Գեօթէի գրուածքները: Այդ սխալ է, և մենք կասենք
վարենի սխալ: Բառերի կուտակումից լեզու չէ կարող
յառաջանալ: Պէտք է տեղեակ լինել լեզուի կազմակեր-
պութեան, և լաւ տեղեակ լինել, պէտք է լեզու իմա-
նալ: Այդ մէկ:

Երկրորդ՝ լեզուներ իմանալ և յաջող թարգմանիչ
լինել—այդ նոյնպէս տարբեր բաներ են: Բաւական չէ
միայն լեզու իմանալ—հարկաւոր է ունենալ և փոքր ի
շատէ ընդունակութիւն, գեղարուեստական ճաշակ, նուրբ
զգացողութիւն, որպէս զի յաջող թարգմանել բանաս-
տեղծական գրուածքներ: Եթէ այդ յատկութիւնները չը
կան, թարգմանութիւնը կը լինի, գուցէ, բառ առ բառ,
դարձուած առ դարձուած, միտք առ միտք անսխալ,
բայց չոր ու ցամաք, անսիրտ, անհոգի, այնպէս որ
թարգմանութեան ընթերցողը հազիւ թէ կարող լինի
կատարելապէս զգալ բնագրի գեղեցկութիւնը և բանաս-
տեղծական նրբութիւնը:

Ահա այդպէս է մեր ներկայ թարգմանական գրա-
կանութիւնը: Այդպէս են և նոյն իսկ շատերը մեր
յայտնի, գովաբանուած և հայագէտ համարուող թարգ-
մանիչների աշխատութիւնները: Այդ գովաբանուած թարգ-

մանիչները մի բան միայն գիտեն՝ անգիր սերտած բազ-
մաթիւ գրաբար բառեր, ուրիշ ոչինչ: Ճաշակ, ոճի նրբ-
բութիւն, բառերի սահուն դասաւորութիւն, դարձուած-
ների գեղեցիկ զուգաւորութիւն,—այդ բոլորը, կարծես,
երկրորդական և երրորդական խնդիրներ են գրաբարին
սիրահար մեր աշխարհաբար թարգմանողների համար:
Որքան գրաբար բառեր շատ լինեն, այնքան աշխարհիկ
լեզուն հարուստ և գեղեցիկ կը լինի,—ահա մի սխալ
համոզմունք, որ յամառ բեւեռի պէս ցցուել է մեր հա-
յագէտների գլխում: Ուստի, կարգաւոր յոցա թէ ինք-
նուրոյն և թէ թարգմանական գրուածքները, մարդ
կամայ սկսած մտածում է, թէ այդ մարդիկ ուրիշ նը-
պատակ չունեն, եթէ ոչ զօրով ապացուցանել, թէ գրա-
բառ գիտեն:

Այդ իմաստակութեան մի ուրիշ տեսակն է:

Ի հարկէ, գնահատելի է գրաբարի ահագին նշա-
նակութիւնը աշխարհիկ լեզուի համար, քանի որ նա
վերջինի զօրեղ յենարանն է: Բայց, մի և նոյն ժամա-
նակ, չը պիտի ծայրայեղ միակողմանի լինել, չը պիտի
չափազանց հարստահարել գրաբարը: Չը պիտի անխտիր,
տեղի ու անտեղի աշխարհաբարի մէջ ներմուծել այն
բոլոր բառերը, ինչոր պատահում են գրաբարի մէջ:
Այդպիսով աշխարհաբարը ոչ կարող է հարստանալ և
ոչ էլ նրբանալ: Պէտք է, ընդհակառակը, շատ զոյժ
լինել գրաբարի օգնութեան դիմելիս, պէտք ընտրելի
բառերը, այդպէս ասած, հալել և ձուլել աշխարհաբարի
հետ, որպէս զի նոքա ներդաշնակ և քաղցր հնչեն ըն-
թերցողի ականջին: Բայց դուրս համար, կրկնում
ենք, պէտք է նախ և առաջ ճաշակ ունենալ: Իսկ մեր
թարգմանիչները, ինչպէս ասացինք, մեծ մասամբ գուրկ են
այդ ճաշակից, ուստի նոցա ոճը անհամ է, անտաշ է,
վայրենի է, և երբեք չէ կարող ոչ տարածուել և գոր-
ծածական դառնալ հասարակութեան մէջ և ոչ էլ հե-
տևողներ ունենալ գրականութեամբ պարագողների մէջ:
Նա, գիտաւոր աստղի պէս, կարճ միջոց կը փայլէ
մեր գրականական հորիզոնում և այնուհետեւ կը չքա-
նայ անհետեանք: Դա լոկ ենթագրութիւն չէ, այլ մեր
խորին համոզմունքն է, որը մենք կազմել ենք ընթեր-
ցող հասարակութեան պահանջների և ճաշակի համա-
ձայն, ըստ որում լեզուի տարածվելը կարող է այնչափ
միայն յաջողվել, որչափ նա համակրութիւն է վայե-
լում հասարակութեան կողմից: Թէ հասարակութիւնը
չէ սիրում մեր հայագէտ համարուածների կէս գրաբար
և կէս աշխարհաբար խառն ի խուռն ոճը, այդ փաստ
է, որին մենք շատ անգամ ականատես ենք եղել քա-
ղաքներում:

Բայց կան անհատներ, որ նոյն յիշեալ թարգմա-
նութիւնները գովաբանելով, նոցա այլանդակ ոճը հա-
մարում են օրինակելի: Այդ, ի հարկէ, տգիտութեան
նշան է, եթէ չ'ասենք զուտ կեղծաւորութիւն է: Տգի-
տութիւն է նոյնպէս մեր աշխարհաբարի ներկայ անհա-

սունութեան ժամանակ որ և է մէկի ոճը օրինակելի համարել: Օրինակելի և բարոյական զուգաճ ոճ դեռ չը կայ մեզանում, և եթէ կայ էլ, այսու ամենայնիւ, նորան իզուր կը լինի փնտռել մեր թարգմանական գրականութեան մէջ:

Այդպէս, ուրեմն մինչև անգամ մեր ամենալաւ համարուած թարգմանութիւնների ոճը անմարտելի է: Ուստի այդ թարգմանութիւնները ևս անօգուտ են, անօգուտ են, որովհետեւ չեն գրաւում իրանց ոճով ընթերցող հասարակութիւնը, հետեւեալը և չեն էլ տարածվում: Իսկ հասարակութեան մէջ գրաւիչ բովանդակութեամբ և դիւրամբունելի լեզուով թարգմանուած գրքերի պահանջ կայ, և այդ փաստ է:

Ա. Մ.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս երևում է, առաջիկայ ձմեռը Թիֆլիզի հասարակութիւնը հայերէն ներկայացումներից զուրկ է մնալու: Մասնաւոր կերպով լսում ենք, որ Թատրոնական Մասնախումբը դժուարանում է տեղ գտնել ներկայացումների համար: Ամառային թատրոնը բացառապէս օպերային պիտի ծառայէ, իսկ Արծրունիների թատրոնը, որ առ այժմ վերանորոգվում է, պ. Փօրկատի արդէն վարձել է ռուս գրամայի և կաքաւանքի (բալետի) համար, և ամսական վեց երեկոյ տուած է վրացերէն ներկայացումների համար:

ՇՈՒՇՈՒՅ մեզ հաղորդում են հետեւեալ լուրերը.

Այսօր Ղազանչեցւոց նորահաւուց Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցւում կատարվեցաւ. Կարապետ քահանայ հախիւսանի յովսէփաւորութեան բաղմամբով հանդէսը: Հանգուցեալի վրան Մալար վ. Բարխուդարեանը մի համառօտ դամբանական խօսեց, թէ ինչ տեսակ անձնաւորութիւն էր հանգուցեալ Տէր-Հայրը: Եթէ հաւատանք ամբոխի ձայնին, հանգուցեալը մեծ պարտքեր է թողել իրանից յետոյ, թէ հանրապետական և թէ մասնաւոր անձանց:

— Թէև հազարաւոր անգամ գրած էլ լինեն մեր պարբերական թերթերում, թէ այս ինչ քաղաքի կամ այս ինչ գիւղի երեցփոխը ոչ հրաժարվում է և ոչ էլ հաշիւ է ներկայացնում ժողովրդեանը, բայց և այնպէս և ոչ մի գրածի ձայնն էլ արձագանք չէ գտել Շուշիի երեցփոխների որտեղում: Մեր երեցփոխները բոլորն էլ, թէ Ագուլեաց, թէ Ղազանչեցւոց և թէ Մերեցւոց եկեղեցիների և ոչ մէկն սուցանից չէ կամենում ոչ հրաժարուել և ոչ էլ հաշիւ տալ ժողովրդեան:

Ուրիշ տեղերում, ուր տպարան չէ լինում, անաչառ երեցփոխները լրագրութեան միջոցով են հաշիւ ներկայացնում, իսկ մեզանում, որ երկու տպարան կայ՝ մէկը հոգեւոր տեսչութեան և միւրը հայ բողոքականների, չեն կամենում մեր երեցփոխները, որ ուրիշները տեղեկանան իրանց գործունէութեան մասին:

Այդ իսկ պատճառով ամեն ինչ լռութեան են տալիս: Ուրեմն եթէ այսպէս շարունակվի, մենք ստիպուած կը լինենք ամեն մէկի տպարգիւն գործունէութեանց հաշիւը ներկայացնել լրագրութեան միջոցով: Առ հասարակ մեզանում ամեն ինչ անհաշիւ է անցնում: Չնայելով, որ տեղւոյն հոգեւոր Դպրանոցի հոգաբարձութիւնը ամենայն տարի իւր գործունէութեանց հաշիւը առանձին տպագրել է տալիս և ցրվում ժողովրդեան մէջ, բայց և այնպէս Դպրանոցի տեսուչը զւարճաւ, իւր պաշտօնավարութեան եռամեայ ընթացքում, գէթ մի անգամ հաշիւ տալ ժողովրդեանը իւր խնամքին չանձնուած Դպրանոցի ուսումնական մասի վերաբերմամբ: Ինչպէս լսում ենք, Դպրանոցի ուսուցչական խմբի մէջ անհամերաշխութիւն է տիրում: Ամեն քանքս էլ անհամերաշխութիւն է տեսնուում էր, որ տեղւոյն սրբազան առաջնորդի գալութեանը, որ քունէ գար և զպրոցի խճճուած գործերը կարգի բերէր: Թէև հոգաբարձութիւնը խոստանում էր նոր տեսուչ հրաւիրել, բայց գլուխ չ'եկաւ: Նոքա հրաւիրեցին պ. Սեդրակ Մանգլինեանին, բայց նա արդէն եկող տարուայ համար խոստացած է մնալ Էջմիածնում: Ուրեմն, մենք էլ կը մնանք առանց տեսչի. . . քանի որ հինը տպարգիւն վերայ է. . . :

Պ Ա Շ Տ Օ Ն Ա Կ Ա Ն

Ժողովրդական Լուսաւորութեան Նախարարի հրահանգը պարտական շրջանների պ. պ. հոգաբարձուներին:

Հաշիւով գիմնադիւնների և պրօգիմնադիւնների աշակերտների կազմով թիւնը բարեքելու մասին, եւ անհրաժեշտ եմ համարում թիւնը տալ ընդունվելու միայն այն երեխաներին, որոնք զտնվում են այնպիսի անձանց հսկողութեան ներքոյ, որ կը ներկայացնեն գոհացուցիչ երաշխաւորութիւն, թէ երեխաների վերաբերմամբ կունենան կանոնաւոր տնային հսկողութիւն և կը տան անհրաժեշտ պիտոյքներ նոյա ուսումնական պարագմունքներ համար:

Եւ այդպէս, ճշգրտէն պահպանելով այս կանոնը, գիմնադիւնները և պրօգիմնադիւնները կազաւորեն կառավարներին, պարտաւորներին, խնայարարներին, շոր լուսնողների, մանրավաճառների և ոոցա նման մարդկանց որդիները ընդունելու: Յիշեալ տեսակի մարդկանց որդիներին, բացի արտասովոր ընդունակութիւններով օժտուածներից, բնութիւն չը պիտի գուրս բերել այն շրջանից, որին նոքա պատկանում են, որպէս զի այդպիսով միջոց չը տալ նոցա՝ ապագայում արհամարհել իրանց ծնողներին, դժգոհ լինել իրանց վիճակից և զայրանալ տնտեսական վիճակների անհատաւորութեամբ, որ, իրերի ընտանի ընթացքի համեմատ, գոչութիւն ունէ և անխառնակ է:

Առաջարկելով Ձեր գերազանցութեան՝ այդ իմաստով գիմնադիւններ և պրօգիմնադիւնների կառավարիչներին անհրաժեշտ ցուցումներ տալ, եւ, իմ կողմից, օգտուէտ կը համարէի, որ այս ցուցումների մէջ, ի միջի այլոց, լինէր արտայայտուած, թէ գիմնադիւնների և պրօգիմնադիւնների կառավարիչները—ծնողներ կամ աղդականների կողմից՝ սուցա երեխաներին ընդունելու մասին՝ ինդիքներ ստանալիս—պարտաւոր են, նախ քան երեխաներին հարցաքննութեան ենթարկելը, հարց ու փորձ անել խնդրատուներին և անհրաժեշտ տեղեկութիւններ ժողովել՝ նոցա նախական և ընտանեկան կացութեան պայմանների մասին, թէ ինչպէս են նոքա տարի իրանց երեխաների կրթութիւնը և աչլն:

Այնուհետեւ, եթէ նոցա կենտական դրութիւնը չէ համապատասխանում վերոյիշեալ պայմաններին—գրաւէս մերժել խնդիրները, մատնացոյց անելով աւելի պակաս շարունակուող և աւելի նոցա շրջանին համապատասխան դատութեացք ունեցող ուսումնարանները, որ նոքա աւելի օգտակար կերպով կարող են յանձնել իրանց երեխաներին: Բացի այդ, եթէ արդէն ընդունված աշակերտներ մէջ վերջերում կը չափանուեն այնպիսիները, որոնք իրանց ծնողներ կամ ազգականների ընտանեկան կացութեան պատճառով վատ ազդեցութիւն ունեն իրանց ընկերների վերայ, այն ժամանակ այդպիսիներին պիտի արձակել գիմնապիտոններից և պրօգիմնապիտոններից, չը կաշկանդուելով գիմնապիտոնների և պրօգիմնապիտոնների օրէնսդրութեան § 34-ով, կամ վճարումների ձեւեր կանոններով, այլ աչքի առաջ ունենալով, որ գիմնապիտոններում և պրօգիմնապիտոններում,—որպէս այնպիսի հիմնարկութիւններում, որոնք ճանապարհէն հարթում գէպի արքունական և հասարակական ծառայութեան ասպարէզները,—պիտի սովորեն լոկ այնպիսի անձինք, որոնք իրանց ուսման կարեւոր յաջողութեամբ հանգերձ չաչանի են իրանց բարեբաղնութեամբ և կարող են կատարելապէս լինել բարեկիրթ երիտասարդներ, և որանց, չամենայն դէպս, բարեմիտ լինելու մասին գիմնապիտոնների և պրօգիմնապիտոնների կառավարիչները ասպագայում կարող են բարձրագոյն իշխանութեան և, որ ամենակարեւորն է, իրանց սեպհական խղճի դէմ պատասխանատու լինել:

Այսու հանգերձ խոնարհաբար խնդրում եմ Ձեր Գերազանցութեան ի յայտ կացուցանել, որ առաջիկայ ուսումնական տարեշրջանից սկսած տարեկան ուսումնալճարը աւելացրած է մինչև 40 րուբլ այն գիմնապիտոններում և պրօգիմնապիտոններում, որոնց մէջ ուսման վճարը այս գումարին չէ համարում և ուր հիմնարկութիւնը բացանկէտ միջոցին՝ չեն դրուած որ և է պայմաններ ուսումնալճարի քանակութեան վերաբերմամբ:

Ուսումնալճարի այդ աւելացումը անհրաժեշտ է ներկայանալ ծածկելու համար այն ծախսերը, որոնք ծաղկելու են գիմնապիտոններում և պրօգիմնապիտոններում ուսման յաջողութիւնը բարձրացնելու և աշակերտների վերայ հսկողութիւնը և բարոյական ուղեցոյթիւնը զօրացնելու համար՝ իմ առաջարկած միջոցները գործադրելուց:

Այս մասին պատիւ ունեմ ազգարարել Ձեր Գերազանցութեան, անհրաժեշտ կարգադրութիւն անելու համար:

18 Յունիսի 1887 թ.,

* *

ՆԱՄԱԿ ԱՐԱՍ-ԹՈՒՄԱՆԻՑ:

Օգոստոսի 1-ին 1887 թ.

Յուլիսի 27-ին տեղական բժշկական խումբը, ի պատիւ և ի չիշատակ բժշկապետ Ա. Ա. Բեմմերտի, մեծ ճաշ տուեց տեղական Ռատօնդօ ասուած շինութեան մէջ: Ճաշին ներկայ էին բարձր դասի տիկիներ և պարոններ, այնպէս որ այդ օրը ճաշին բաղնած էր Աբաս-Թումանեկ կամ արևոտուկ-բաղնախն: Ճաշին հրաւիրուած էր նոյնպէս Ռուսաց պատերազմական նախարար գեներալ ազիտանտ պ. Վաննովսկին, իւր դուտեր հետ: Գահինձը զարգարուած էր գափնեայ հիւսուած շղթաներով: Ճաշը սկսուեցաւ երեկոյան 6-ին և տեւեց մինչև 11-ը, բոլոր կենացներին երկու խումբ զինուորական երաժշտականաց գեղգեղում էր: Առաջին կենացն էր Թադաւոր Կաշուր, երկրորդը պ. Վաննովսկու և երրորդը պ. Բեմմերտին. վերջնայ կենացի վերայ երկար ճառախօսեց

բժշկապետ պ. Ա. Բարաշեանը, որ մատնացոյց արաւ Աբաս-Թումանը ծաղկեցնող բժ. Բեմմերտի աշխատանաց և Աբաս-Թումանի ներկայ և ապագայ մի քանի կարեաց և պիտոյից վերայ: Նոյնպէս ճառախօսեց բժ. պ. Անանեանը, ճառախօսողներիցն էլ երկուսն էին օտարազգիք: Ճաշուայ վերջը երկար խօսեց ինքը պ. Բեմմերտը, իւր խօսակցութեան մէջ շնորհակալութիւն մատուց նախ հրաւիրողաց և ապա հրաւիրեալներին, որ այդքան սիրով և համակրանօք եղան դէպի ինքը վերջին անգամ բաժանուելիս, ընդ տին մի քանի խրատներ և յոյսեր յայտնեց իրան ոտորադրեալ բժիշկներին: Նրբ առաջարկուեցաւ պ. Բեմմերտի ճանապարհորդութեան բարեմալութեան կենացը, իսկոյն ամբողջ ջերմակատները լուսաւորուեցան դիւրալուս կրակներով, ճաշը աւարտուեցաւ պարերկոյով ուղիղ գիշերուայ ժ. 11-ին: Միւս օրը, յուլիսի 28 ին, պ. Բեմմերտը մեկնեցաւ բուլովին Աբաս-Թումանից, ինչպէս խօսում են, նորան նշանակել են շրջագայելու և իրազեկ լինելու (ревизовать) Օդեսայի, Կիևի և Նարեպի նահանգների բոլոր զինուորական հիւանդանոցները:

Անցեալ յուլիս ամսուայ 28-ին նոյնպէս մեկնեցաւ այստեղից, երկար բժշկաւուց չեալ, դէպի Ա. Պետերբուրգ պատերազմական նախարար պ. Վաննովսկին, որին ուղղեցում էին ամբողջ բժշկական խումբը և զինուորական ու քաղաքական բարձր պաշտօնականները մինչ 6 վ. Աբաս-Թումանից դուրս, իսկ բժ. Բեմմերտը կը ճանապարհորդակցէ մինչև Օդեսա:

Աբաս-Թումանի մասին դեռ եւս Կովկասիցներից շատերը որոշ դադաժար չունեն, ինչպէս և ես էի. սորան համարում են միայն որպէս տեղացաւ հիւանդները բուժարան, բաց ընդհանրապէս՝ տա աւելի կարելի է համարել կլինի մայական բուժարան, ինչպէս և հաստատում է երկար փորձերից չեալ ուսման բժիշկ Կազիկին իւր բերանի մէջ: Բժշկականութեան հայր աշխարհահայտ պ. Վերիսով դառել է, որ Աբաս-Թումանը իւր կլինի մատի դաջուայով մասամբ նմանվում է Գրասբերգերի Davos-Platz-ին, որ միայն օդով առաջանում են թոքախտութեամբ հիւանդները: Ռուսաստանից կան այնքաւ այստեղ եկած թոքախտութեամբ և ջղալին ցուրտով հիւանդներ, որոնց մէջ կան և բժշկապետ պրօֆֆեսոր Ձախարինի հիւանդներից:

Աբաս-Թումանի ջերմակների պ. կառավարչին մի բան ևս պիտի չիշեցնէ: Մենք դիտենք որ լողարանների գլխաւոր շինութեանց ընդունարան դահլիճումը ստացվում են մի քանի ուսաց լրագիրներ հիւանդների համար, իսկ հայերէն կամ վրացերէն՝ ոչ մէկը, այն ինչ գիտենք այն էլ, որ այստեղ եկող հիւանդների մեծամասնութիւնը կազմում են հայեր և վրացիներ: Կան այնպիսի հիւանդներ, որոնք ուսերէն կարգաւ չը գիտեն, իսկ այս խեղճերը որ ոչինչ զբաղումն չունին, անդադար չօրանջում են—մանաւանդ իմէրէլները—մինչև իրանց հիւրը կը հասնէ վանա մանելու, ժամերով նստած ակնապիշ կերպով այս ու այն կողմն են նայում և անի ու ծի անում: Իսկ չաչանի է, որ հիւանդների արտմութիւնն ու տխրութիւնն պէտք է զանազան միջոցներով ցրել: Յանկալի է, որ այսուհետեւ այստեղ լողարանները գլխաւոր շինութեան դահլիճումը ստացուեն հայերէն ու վրացերէն լեզուով հրատարակուող մի քանի լրագիրներ:

Հ. Վ. Ե.

* *

ՆԱԽԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Թիֆլիզ, 5 օգոստոսի 1887 թ.

Յարգույ խմբագիր.

Անցեալ տարի պ. Բաֆֆին «Արձագանք» շաբաթաթերթի մէջ տպագրել էր Հասան-Ջալալեան տաճարութիւնը. Հասան-Ջալալ մեծից ծագումն տալով Պ. Բաֆֆին շատ բաներ յայտնէր, որոնց ես կը ցանկանայի ուղղել ինձ մօտ գտնուած առաւել Հասարակութեան թերթի: Սորա Հեառաւորակեցումով փաստերը, չորս ունեւ, թէ «Արձագանք»-ի յարգելի խմբագրութիւնը չի մերժել Հասարակութեան: Ահա իմ նկատած թերթի թերթերը.—

Հասան-Ջալալ մեծը և Մազալ Խաչինու իշխանը ծնաւ Աթաբէգ Ի-ին. Աթաբէգ Ի-ից ծնաւ Ջալալ II, Ջալալ II-ից — Բատտամը, Բատտամից — Գուրուհը, Գուրուհից — Աթաբէգ II-ը, Աթաբէգ II-ից — Այգինը, Այգինից — Ջաբար-բէգը, Ջաբար-բէգից — Գրեգոր-բէգը, Գրեգոր-բէգից — Սարգիս-բէգ Ի-ը, Սարգիս-բէգ Ի-ից — Բաբաջան-բէգ Ի-ը, Բաբաջան-բէգ Ի-ից ծնան երկու որդի.— Ա. Պետրոս-բէգ և Բ. Բազանդան-բէգը: Ա. Պետրոս-բէգից ծնան երկու որդիներ. ա. Բաբաջան-բէգ II-ը և բ. Պողոս-բէգը:

ա. Բաբաջան-բէգ II-ից ծնաւ Աւետիս բէգը. Աւետիս-բէգից ծնան երկու որդիներ.— Պետրոս բէգ և Պողոս. բէգ:

Բ. Բազանդան-բէգից ծնաւ Սարգիս-բէգ II, Սարգիս-բէգ II-ից ծնաւ Յարութիւն-բէգ (նոյն և Ասլան-բէգ):

Յարութիւն-բէգ Սարգիս-բէգեան Հասան-Ջալալեան:

Պ. ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՏԱՆԵԱՆԸ ԵՐԵՒԱՆՈՒՄ

Երևանայ ամրան տօթակէզ օրերի մեկամիսնիկ և տաղտկալից կեանքը բարեյաջող Հանգամանքների, այնէ՛ քաղաքիս Հասարակութեան կողմից Քանաքեռում ի պատիւ Սրբազան Սուրենեանի տուած Հացկերութի, Պարոն Պառնեանին մատուցած սոյն օրինակ Համակրական ցոյցի և անցեալ Յուլիսի 30-ին Պ. Խ. Աւետեանի այգում, ի յարգանս պարոն Ռ. Պատկանեանի, տուած ճաշկերութի շնորհիւ, կարծես, մի քանի օր կենդանութիւն ստացաւ: Այս ամեն Համակրական ցոյցերը ապացուցանում են, որ մեր ժողովուրդն ևս փոքր առ փոքր մօտենում է գիտակցութեան և պարտաճանաչութեան վսեմ և ազնիւ գաղափարին: Տար երկինք, որ Երևանի Հայ Հասարակութիւնը այս օրինակ Հանրօգուտ գործոց մէջ, օր առօր առաջ գնալով, առաքինի ախոյեան Հանդիսանար, թոթափելով իւր վրայից անտարբերութեան դատապարտելի քունը, որով մեղադրվում է նա, և որով մեծամեծ բարիքներից—ազգային և Հասարակական շահերից—ցարդ զրկուած է եղել նա:

Պարոն Պատկանեանը Երևան ժամանեց անցեալ յուլիս ամսոյ 23-ին գիշերը և իշխանեց քաղաքիս գիմնադիօնի վերատեսչի տանը, որի Հետ ուղեկից էր եղել Տփլիսից մինչև Երևան: Երկրորդ օրը այցելութիւն տուեց պարոն քաղաքագլխին: Պ. Գեղամեանը յայտնեց նորան՝ Հասարակութեան նորան պատուելու պատրաս-

տակամութիւնը: Յարգելի բանաստեղծը մեծաւ յարգանօք ընդունեց այս Հրաւերը և խօստացաւ սուրբ Եջմիածնից վերադառնալուց յետոյ ժամադիր լինել: Եւ այսպէս, անցեալ Հինգշաբթի յուլիս 29-ին, երեկոյեան ժամի իննին, Հեռագրով յայտնեց յաջորդ օրուան իւր գալստեան մասին: Անմիջապէս պարոն Գեղամեանը յայտնելով պատուել ջանկացող Հասարակութեան իւր սպասած յարգելի Հիւրի գալստեան մասին՝ արեց իւր կարգադրութիւնները: Այսպէս պարտուպատշաճ վայելչութեամբ Հանդէսի ճաշը պ. Հ. Հեջուբեանի նախաձեռնութեամբ պատրաստուեցաւ, որպէս ասացինք, պ. Խ. Աւետեանի այգում, որտեղից երեւում է վսեմափառ Արարատը, որի մօտի անդրնդախոր ձորից, կանաչ ուռենիների ստուերախիտ Հովանեաց տակից, ոլորապտոյտ ընթացքով ու քաղցր մեղեդիով անցնում է Հրազդանը. ահա այս սքանչելի բնութեան գեղարուեստի զրկի մէջն է կազմվում այդ օրուայ Հանդէսը: Կէս օր էր. Հանդիսագիր Հասարակութիւնը, թուով երեսուն՝ ժողովուած էր. մի ժամից զկնի պ. Պատկանեանը իւր Հիւրընկալ պ. վերատեսչի, պ. պ. Ա. Գաղեանի և Վ. Յովհաննէսեանի ուղեկցութեամբ մուտ գործեց այգին, որի դռան մօտ Հասարակութիւնը տեղական դուռնայի ազգային եղանակով ընդ առաջ գընաց ընդունելու իւր յարգելի Հիւրին: Այստեղ պ. քաղաքագլուխը մի առ մի ծանօթացրեց Հասարակութեան անդամներին պ. Պատկանեանի Հետ:

Այսպէս ժամի երեք ու կէսին Հանդիսականները շրջապատեցին ճոխ սեղանի շուրջը և միաձայն Հաւանութեամբ կառավարիչ ընտրեցին պ. Ա. Գաղեանին:

Առաջին բաժակը առաջարկուեցաւ օրուայ Հերոս պ. Ռափայէլ Պատկանեանի կենացը, ներբողական պարտ ու պատշաճ խօսքերով, որից յետոյ երգուեցաւ բաւական ներգաշնակ խմբով «Մայր Արաքսի» երգը, յետոյ մի քանի Համառօտ և Համեստ խօսքերով պ. բանաստեղծը յայտնեց իւր խորին շնորհակալութիւնը:

Երկրորդ բաժակն առաջարկուեցաւ Հայր Աւոնդ Աթանասեանի կենացը՝ որ իւր շնորհակալութեան Հետ ասաց Հետեւեալ խօսքերը. «Պարոններ, ես նոյնպէս բաժանում եմ իմ ուրախութիւնը յարգելի կառավարչի յայտնած մտքի Հետ, տեսնելով այս ահումբի մէջ մեր մեծարելի պ. Ռափայէլ Պատկանեանին, այն անձին՝ որ իւր տաղանտաւոր գրչով իբրև բանաստեղծ, Հաւատարիմ մնալով իւր սուրբ կոչմանը, որոյ քանքարը Հովին, ջրին, լեռանը և Հայրենեաց ամեն մի քարին իւր քնարի կընտնտոցով խօսեցրել, լեզու է տուել և նրանցով մեզ ծանօթացրել է մեր անցեալի և մեր ներկայի Հետ: Նա, որ վաթսուռական թուերից մոռանալով իւր անձնականը, նուիրել է իրան մուսանների քնարը Հնչեցնելու սուրբ գործին և նորանով դուրս է բերել մեր առտին Հասարակական կեանքի մէջ մութ անկիւններում ծածկուած բարոյական կեղտերը և ապա-

կանութիւնները, նա իւր գրչով երևան է հանել մեր ազգային անհատական կեանքի առաքինութիւնները, է որ արհամարհել՝ և է որ խրախուսել է մեզ ձգտելու դէպի բարին, դէպի անձնուէր առաքինութիւնը յօգուտ ազգի և հայրենեաց. միով բանիւ նա սրտի զեղուն զըգացմամբ որպէս սրտեռանդ ուսուցիչ, որպէս խնամարկու դաստիարակ, իւր մի քանի տող բանաստեղծական գրուածքով կամեցել է մեր մէջ ներշնչել սէր, հրճուանք, կարեկցութեան և այսպիսով կանգնացնել մեզ ուղիղ և ճշմարիտ ճանապարհի վերայ:

«Բարեմաղթում եմ, որ երկինք երկար կեանք և բարեյաջող օրեր պարգևելով պ. Պատկանեանին՝ հայերիս էլ երկար ժամանակ վայելել տայ նորա հանճարի քաղցր պտուղները. ամէն»:

Այս մաղթանքից յետոյ վերստին բարձրաձայն կեցցէներով կրկին խմեցին պ. Պատկանեանի կենացը, որը հետեւեալ նկատողութիւնը արեց Հայր Աթանասեանին «Տէր Հայր քո կենաց շնորհակալութիւնը. դու իմ գլուխը կաղնցիր և ինձ կրկին փորձանքի մէջ գրեցիր» (ընդհանուր ծիծաղ):

Երրորդ բաժակը առաջարկուեցաւ Արքունի գիմնազիօնի և ուսուցչական սեմինարիայի տեսուչների կենացը, զկնի որով վերջինս՝ պ. Սուսէվսկին, ոտի կանգնեց և յայտնեց իւր շնորհակալութիւնը հետեւեալ խօսքերով. «Պարոններ. այսօր Երևանի պատուաւոր քաղաքացիները, ի յարգանս իրանց սիրելի բանաստեղծի, հանգիսաւոր ճաշ են տալիս. ինչ աչքով էլ որ նայելու լինենք այս հանգէսի վերայ՝ սա մի շատ ուրախալի երևոյթ է, մի ժողովուրդ, որ դիտէ արժանիք գնահատել, գործող մարդկանց յարգը ճանաչել, պէտք է հուսատանք, որ այդ ժողովուրդը կ'ունենայ ապագայում յիշաւի արժանի գործիչներ: Ես գոնէ իմ մասին կասեմ, որ ահա վեց տարի է Երևանում եմ, չնայելով պաշտօնիս ծանրութեանը, որի մէջ ահա քառասուն երեք տարի է որ գտնվում եմ, և չնայելով, որ վաթսուն տարին անց եմ կացրել՝ բայց դուք տեսնում էք ինձ այսօր երիտասարդացած, այս բոլորը ես վերագրում եմ Երևանի հասարակութեան այն անկեղծ յարգանացը, որ բազմ եմ ունեցել վայելելու նույն մէջ: Վասն որով և պարտք եմ համարում շնորհաւորել ձեզ այն բարի ձգտումների համար, որ ունիք դուք դէպի հասարակական գործիչը և որն այսօր ցոյց էք տալիս ձեր ազգի թանգագին բանաստեղծին» (բուռն ծափահարութիւն):

Չորրորդ բաժակն առաջարկուեցաւ պ. քաղաքագլխի, քաղաքապետի, պ. Յրգանկովի, և գաւառապետի պ. Սիւնցկիի կենացը. առաջինը — պ. Գեղամեանի — մասին պ. կառավարիչը հրապարակաւ գոհունակութիւն յայտնեց նորա մատուցած օգտակար ծառայութեան մասին, թէ, քաղաքաւոր է Երևանն ունենալով իւր հասարակութեան և քաղաքային գործոց արթուն կերպով ղեկավարող մի այսպիսի անձն, որով քաղաքս օր աւուր մօտե-

նում է բարեկարգութեան, և յայտնեց, որ ապագայում աւելի և աւելի բարեկարգեալ վիճակի մէջ կը տրուին կնճառի գործերը սորա եռանդուն գործունէութեամբ և անդուլ հոգացողութեամբը: (Ընդհանուր գոհունակութիւն): Եւ այսպէս սլարտ ու պատշաճ խօսքերով կենաց բաժակներ առաջարկուեցան. ամեն անգամ ազգային երգեր երգուեցան, որտեղ փայլում էր պ. Գ. Տէր-Մարտիրոսեանը իւր հարուստ ձայնի գեղեցիկ և ախորժելի ելեէջներով, այնպէս և տեղական զուռնան փոխ առ փոխ թնդացնում էր իւր բարձրահնչիւն ձայնը ի մեծ բաւականութիւն արեւելցիներիս:

Չաշը վերջացաւ յարգելի բանաստեղծի կրկին կենացը շամպանեայ գինու բաժակներով, որից յետոյ առանձին-առանձին սեղաններ դրուեցան, կարճ ժամանակից լապտերների վառուեցան, նորից խորովածը — կովկասցու սիրելի կերակուրը — շամփուրներով իւր արժանի տեղը բռնեց. թէյի բաժակն էլ իւր հերթը բաց չը թողեց, ամեն մարդ իւր ընկերը գտաւ. նորից հանգէսը տաքացաւ. նորից բարեմաղթութիւններ եղաւ, հայ և ռուս լեզուներով հանգիսական խմբով երգեր երգուեցան. նորից իմաստալի մտքեր միմեանց հետ փոխանակուեցան, որոց մանրամասնութիւնը լրագրութեան շրջանակից դուրս լինելով՝ անյարմար եմ գտնում ի գիր արձանագրուցանել այստեղ. միայն այսքանը կ'ասենք, որ յարգելի բանաստեղծը ընդգրկմախօսութեան գրուատիքների մէջ տարաւ յաջողապէս իւր յաղթանակը. . .

Վերջին բարեմաղթութիւնն եղաւ Հայ, Ռուս և Պարսիկ հասարակութեան բարոյական միութեան կենացը, ցանկանալով, որ նոքա ձեռք ձեռքի տուած ընթանան ու գործեն յօգուտ հասարակաց բարեաց, որ մարդկային կեանքի բարօրութեան պայմանական նպատակն է:

Չը մոռանանք ասել, որ հասարակութեան կողմից մի հեռագիր ուղարկուեցաւ Նոր-Նախիջևան պ. քաղաքագլխի ստորագրութեամբ՝ պ. Պատկանեանի ընտանեացը հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Նոր-Նախիջևան, Օլգայ Յովհաննիսեան Պատկանեանին. Ձեր մեծարգոյ ամուսնու բարձր տաղանտի երկրպագուներս նորա Երևան ժամանելուն պատուի հանգիսում խմում ենք Ձեր և Ձեր սիրասուն զաւակների առողջութեան կենացը, ցանկանալով Ձեզ երջանիկ օրեր և բաղդաւորութիւն:

S. S. Ա.

Երևան, Օգոստոսի 2 ին 1887 թ.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՄԻ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ԱՌԹԻՒ

Այս օրերս, պատահամբ, մեր ձեռքը ընկաւ ռուսերէն լեզուով մի հետաքրքրելի գրքոյկ, որ տպագրուած է ներկայ թուականում, Թիֆլիզում, պարոն Խելաձէի տպարանում և կրում է հետեւեալ վերնագիրը. «Тружинскія народныя сказки и игры, собранныя Вебуръ В.»։ Այդ գրքոյկը պարունակում է իւր մէջ քսան և երկու ժողովրդական հէքիաթներ և խաղեր, որոնց ոմն Բեբուր լոյս է հանում ռուսերէն լեզուով։ Ինքն ըստ ինքեան այդ գրքոյկը խիստ հետաքրքրելի է, քանի որ նա ներկայացնում է մեր դրացի ժողովրդի ստեղծագործական ոգին։ Ուստի շատ ուրախ ենք, որ մեր վրացի եղբայրակիցները, հետեւելով հայերի օրինակին, աշխատում են իրանց մտաւոր գանձերը երևան հանել։

Թէ որքան ճիշդ են յիշեալ հէքիաթները, այսինքն պատկանում են նոքա իսկապէս բուն վրացի ժողովրդի ստեղծագործութեան, թէ փոխադրուած են պարսկերէնից, թուրքերէնից կամ հայերէնից—այդ հարցը մեզ չէ պատկանում վճռել։ Մի քանի հէքիաթներ, օրինակ՝ «Թագաւորը և իմաստունը», «Ատամնաւորը և ատամներ չունեցողը» և ուրիշ մի քանիսը մենք լսել ենք թուրքերից, և հաւանական ենք գտնում, որ այդպիսիները փոխադրուած լինեն, քանի որ գործող անձինք ևս նոցա մէջ թուրքերէն անուններ են կրում, ինչպէս Ալի, Մօլլա Նասրադին, և նիւթն էլ պարսկական կեանքից է։ Կրկնում ենք՝ այդ հարցը չէ մեզ հետաքրքրողը, այլ հետաքրքրում է մեզ պ. թարգմանչի յառաջաբանը։ Առաջ ենք բերում այդ յառաջաբանից թարգմանաբար մի քանի կտորներ, հրաւիրելով մեր պատմագէտների ու շաղրութիւնը այդ առարկայի վերայ։ Սկզբում մի քանի սովորական և արդէն անհամաձայն գովասանքներ նուիրելով Կովկասի փառաւոր անցեալին, գեղեցիկ բնութեան, կլիմային, բանաստեղծական գիրքին և այլն և այլն, ահա ինչ է աւելացնում թարգմանիչը. «Կովկասի արմատային, տիրապետող ազգաբնակչութիւնը համարվում են վրացիները, թէ իրանց քանակութեամբ և թէ այն պատմական յաջորդաբար տիրապետութեամբ, որ ունեցել է այդ ազգը իւր գոյութեան ամբողջ ժամանակամիջոցում և շրջաններում մինչև 1801 թ., այսինքն մինչև ռուսների տիրապետութիւնը»։

Այնուհետև թարգմանիչը առանձին գրուածներ է նուիրում վրաց Թամարա թագուհու իշխանութեան և նորա ժամանակամիջոցին (XIII դար) «Երբ վրաց ինքնուրոյնութեան տարեթիւը հասաւ մինչև իւր բարձրութեան, իւր ուժէն ուրախ։ Վրաց թագաւորութեան սահմանները, այժմեանի համեմատ, հեռու տարածվում էին, սկսած Սև ծովից մինչև Կասպից ծովը։ Պարսկական

Թաւրիզ քաղաքից մինչև Տաճկական Էրզրում քաղաքը և Գոն գետի բերանը, բոլոր ժողովուրդները, որ խօսում են Յճ բարբառներով, մտան վրաց իշխանութեան ներքոյ»։ Եւ թարգմանիչը, ոգևորված, մինչև եօթներորդերկինք գովաբանում է այդ ժամանակուայ վրացիների «սարսափելի» քաջութիւնը՝ պարսիկների, հռովմայեցիների և այլևայլ զօրեղ ազգերի դէմ։ Գովաբանելով իւր ազգի ֆիզիքական քաջութիւնը, պ. Բեբուրը շարունակում է գրուածել «ոսկէ դարի» բարձրագոյն քաղաքակրթութիւնը։ «Ոսկէ դարը» տուեց հուսկաւոր ճարտարապետներ, որոնց գործերի հետքերը այժմ իսկ, իրանց մեծագոյն գեղարուեստով, զարմացնում են օտար և ռուս ճանապարհորդներին»։

«Բայց, շարունակում է պ. Բեբուրը, «Ոսկէ դարի ամենաերեւելի յիշատակներն են վրաց հուսկաւոր Շօթա Ռուսթվելի գրաւոր երկասիրութիւնները՝ «Յովազի մորթ»-ը և այլն։ Բայց Ռուսթվելից, պ. Բեբուրը առաջ է բերում պատմական և բանաստեղծական նշանակութիւն ունեցող մի շարք թարգմանական և ինքնուրոյն գրուածքներ։ Այդ բոլորից լետոյ, վրաց հէքիաթների թարգմանիչը ասում է. «Վրաց ժողովրդական ստեղծագործութեան յատկանիշն է բանաստեղծական հեղինակութիւնների առատութիւնը (?)։ Հին և ժամանակակից նոր Վրաստանը, աւելացնում է նա, առանց չափազանցութեան, կարող է գոչուել բանաստեղծների երկր»։

Այդքանը պատմագէտների համար։ Այժմ առաջ բերենք յիշեալ հէքիաթների յառաջաբանից և ուրիշ կտորներ, որոնք անշուշտ մի փոքր պիտի զարմացնեն ժամանակակից ընթերցողներին։

«Վրաստանը ներկայում իսկ կարելի է Անդրկովկասեան երկրի իսկական կենտրոնը համարել։ «Սև ծովից սկսած մինչև Կասպից ծովի մէջ գտնված ամբողջ պարսածառէն մերայ պիտակաւոր է վրաց լեզուն, և այդ լեզուն այսպէջ նոյնքան գործածական է, որչափ Քրասնոյնը Եւրոպոյում։ Հայերը, Անդրկովկասեան մահմեդականները, Պարսիկները և մինչև անգամ Տաճիկները իրանց առևտուրական և հասարակական յարաբերութիւնների մէջ վերայ լեզուն աւելի գերադասելի են համարում, քան իւր լեզուն Քուրդ բարբառները։ Միանգամայն զմայլեցուցիչ է այն դիւրութիւնը, որով օտարականները ընտելանում են վրաց լեզուին, և այլն և այլն»։

Ամենայն մի մարդու ներքին է գրուածել իւր ազգային առաւելութիւնը, բայց երբ նա իւր գովասանութիւնը չափազանցութեան է հասցնում, այն ժամանակ ծիծաղելի է դառնում։ Մեզ զարմացնում են վրաց հէքիաթների պ. թարգմանչի վերջին տողերը։ Պատմական անցեալի վերաբերմամբ, Տէրը նորա հետ, թող ինչոր ուզում է խօսէ, որովհետև անցեալը անցած է, բայց ներկայի մասին պ. թարգմանիչը չը պիտի այդչափ անարդար լինէր։ Ասել թէ «Պարսից ծովից սկսած մինչև Սև ծովի տփերը՝ ամբողջ տարածութեան վերայ տիրա-

պետում է վրաց լեզուն», այդ, առ նուազը, ծիծաղելի պարծենկոտութիւնից ծագած մի սուտ է: Ամբողջ Բագուի, Ելիզաւետպոլի և Երևանի նահանգներում գուցէ մի տասը մարդ չի գտնէք, որ վրաց բարբառի հետ ծանօթ լինէր: Երևանի նահանգի երեք հարիւր հազար հայերը, բացի իրանց մայրենի լեզուից, չէին գիշերում թուրքերէն, իսկ քաղաքներում՝ ռուսերէն և թուրքերէն: Նոյնպէս և միւս նահանգների հայերը: Իսկ թուրքերը, բացի իրանց մայրենի բարբառից, եթէ ծանօթ են ուրիշ լեզուի հետ, այդ ռուսերէնն է: Ինչ վերաբերում է Թիֆլիզի նահանգին և Բաթումի ու Սուխումի շրջանին—այստեղ իւրաքանչիւր ժողովուրդ իւր լեզունովն է խօսում: Իսկ Տաճիկները, բացի տաճիկերէնից, հազիւ թէ մի ուրիշ բարբառի հետ ծանօթ են: Մնում է միայն Քուսթայիսի նահանգը—այստեղ, իրաւ, տիրապետում է վրաց լեզուն, որովհետեւ ամբողջ բնակչութիւնը քարթվելեան ցեղից է: Սակայն այստեղ ևս միայն բարձր դասակարգն է խօսում վրացերէն, իսկ բոլոր ժողովուրդը—մինգրելները, սվանները, գուրիացիք ունեն իրանց սեպհական, տարբեր բարբառները, որոնցով և խօսում են, և շատ տեղեր բոլորովին չը գիտեն վրացերէն: Այլ ևս ուր մնաց «վրաց լեզուի տիրապետութիւնը», որ այդպէս շեշտում է պ. Բէբուրը:

Երևում է, որ պարոնը իւր յառաջաբանը գրելիս ոգևորուած է եղել Թիֆլիզի «կինո» դասակարգով, որի մէջ տարածուած է վրաց լեզուն: Եւ բացի Թիֆլիզից, նա միանգամայն անծանօթ է Անգրիովկասի աշխարհագրութեան հետ:

ՖԵԼԻԵՏՕՆ

ՈՒՍՏԱՒՈՐԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

V.

Ամեն երեքշաբթի երեկոյ Թիֆլիսի ազնուականաց ակումբանոցում (ԿԼՄԾԵ) նուագում են երկու նուագախումբ՝ մինը զինուորական և միւսը ասիական. և այդ օրը, ի հարկէ, Ժողովրդի բազմութիւնը աւելի է լինում, մանաւանդ կիսանիւթ և աղջիկներ: Զբօսանքը տեղի է ունենում պարտիզի մէջ: Բաւականին երկուր միջոց միալով Թիֆլիսում՝ երկու անգամ դիպում անեցաց այցելելու այդ ակումբանոցը: Նկատածներս տաք են: Յիշեալ ակումբանոցի մէջ երեք տեսակ այցելուներ նկատեցի. մի տեսակը՝ Թուրք խաղացողներ էին, երկրորդը՝ ճեմող կանայք և աղջիկներ իրանց ծանօթ տղամարդոցմով և հաճոյախօս երիտասարդներով. իսկ երրորդը՝ ինձ նման քամի-կուլտուրիստներ, այսինքն՝ աննպատակ առաջ և չեալ մանկեկողներ, —բոլորովին այնպէս, ինչպէս և մեր տեղումն, միայն թէ այստեղ պակաս էր այն ընդհանուր մեծ գլոր սեղանը, որի շուրջը, սովորաբար, նստած են մեր «հայրիկ միւր ծամողներ», ապա թէ ոչ՝ ամեն բան իսկ և իսկ այնպէս է, ինչպէս և մեր տեղումն:

Թիֆլիսի իգական սեռը, հասարակօրէն խօսելով, անպայման սիրուն, սիրտ գրաւող և զիւրեկան է: Հայ և ասիական կնոջ բնական, արտաքին գեղին չարաչար վնասում է հայրաւի եւրոպական տարադը: Հայ կնիկը կամ հայ աղջիկը հայի զգեստով՝ կեցած տեղը մի շնորհաշուք դշխոյ է. նոյն կնիկը կամ աղջիկը եւրոպական հաւաւով, ասես այլ բան է: Հայ կնոջ արտաքին գեղեցկութիւնը իսպառ անհետանում է օտարի հաւաւի տակ: Ճշմարիտ է, հայի հաւաւով աղջիկը իւր իսկական տարիքէն մի-երկու տարով աւելի հասակաւոր է երևում, զօրօրինակ՝ տառնըմեց տարեկանը տառնըմթ տարեկան է երևում, բայց չեալ այնպիսի, ըստ արտաքին երևութիւն նա մնում է երկար ժամանակ հասակումն: Հայի հաւաւով կնիկը միշտ օտարի վերայ ազդում է դէպի իրան լարգանք և ակնածութիւն. մինչ եւրոպական զգեստով կնոջ հանդիպելիս (եկէք արտաբաց լինինք) մարդու ձիւ ինքնիւրան բռնում է, որ բերնից չի թուցնէ երկման հաճոյախօսութիւն *):

Հայ կանայք և հայ օրիորդներ՝ Թոյէք, թէ Աստուած կը սիրէք, այդ եւրոպական հաւաւները, նախ որ՝ ձեր կանացի շնորհը կորչում է նորա տակ, և երկրորդ՝ նա ձեզ լարգելի չի գարձնում ոչ օտարի և ոչ ձեր համադրի փեսայացուների աչքում:

Ձէ, հաղար անգամ չէ. ես վճռողաբար ասում եմ, որ Նոխիջկանցի կնիկը կամ աղջիկը գրեթե լի վրայ այն ծանր և անխորտ աղբեցութիւնը չի գործում, ինչպէս որ Թիֆլիսիները եւ այնուհետեւ ինչ զարմանք Թիֆլիսիցի եղբայր համար, որ փեսացուները, նոցա աղջիկները ուղիւս՝ վրաները քսան, քսան ու հինգ, երեսուն և բաւասուն հաղար են պահանջում: «Հարկու հարկաւորաց, պատիւս արժանաւորաց»:

Թիֆլիսի իգական սեռը, շատ սակաւ բացառութեամբ, կարող է պարծենալ առանին դաստիարակութեամբ, թէ և սաւոնները համար շատ պատուական կրթած են:

Մի ուրիշ անխորտ բանի էլ հանդիպեցայ Թիֆլիսում: Առ հասարակ պէտք է խոստովանել, որ Ներսիսեան դպրանոցը, «Արձագանք»-ի և «Մշակ»-ի խմբագրութիւնը և երեք բանք եւ բաւականին հարուստ թուով բարեկրթ հայ եւրոպասարգներ պատրաստել են, որոնց նմանը հազիւ թէ գտնուին մեր գաւառներում և մինչև անգամ նոյն իսկ Ստամբուլում: Այս, ճշմարիտ պէտք է ասել, շատ ունիւրար երեւոյթ է: Բայց և կան այնպիսի տգէտ, լիւր երիտասարդներ՝ ատող ամենայն ինչ բանի, որ իւր վրայ կրում է աղնութեան կնիք: Ինձ խիթարում էր մի նոր տեսակ երիտասարդութիւն, որն, ճշմարիտ պէտք է ասեն, առաջին անգամն էր, որ տեսայ հայ Ժողովրդի մէջ ծագած: Ուրիշ անգամ և ուրիշ տեղ ես երկարօրէն և մանրամասնաբար կը խօսիմ այնպիսի քաղաքավարի, մարդասէր, անձնուէր, բարեկամի կեանքով կեցող, նորա ուրախութեան ուրախակից, նորա արտմութեան արտմակից, ասես թէ ոչ իրաւ, այլ իւր ընկերի բաղդի համար ծնած մարդոց մասին:

Քանի մի այնպիսի ամենասիրելի և սիրտ գրաւող պատանիներ միշտ այցելում էին ինձ և իմ սրտամաշ պանդխտութիւնը ամուրում էին: Այս մատաղահաս պարոնները բոլորովին վստահ թող լինին, որ առմիշտ պաւել են իմ սիրտը և գրուել են ի շարս իմ ամենաքնքշող

*) Յանկալի էր իմանալ, որն է Թիֆլիզում հայ «հաւաւը», որ այդքան գովում է հեղինակը:

բարեկամներն. նոցա մտերմութիւնը անմոռանալի կը մնայ իմ մէջ:

Ուխտաւորն իմանալով թերակատար կը լինէին, սիրական խաչերն, եթէ ես քեզ չը հաղորդէի մի ուրիշ և նոր երևոյթ: Պարզ ասեմ, մի քանի երիտասարդներ, չեա աւարտման միջնակարգ ուսումնարաններ ընթացքը, էլ չեն գնում մաշուած ճանապարհով դէպի համալսարան՝ բժիշկ, փոստաբան և վարժապետ դառնալու, այլ գնում, իմաստասիրութեամբ անհաղթելի զործնական գիտութիւններ, որոնք ուղղապէս կապ ունին առօրեայ կեանքի պիտոյից հետ:

Թիֆլիսի փոստած է գիտ—Բաի երկու ասիերի վրայ, և նորա բազմաթիւ տները աչնալիս անկարգութեամբ ցրել ընկած են ահագին ձորում, որ ահա հինգ անգամ աչնալել է մի Թիֆլիս և բաւական երկար միջոց կեցել է մէջը, բայց կը հաւատաս, սերական խաչերն, մինչև այս օրս ճիշդ դադարիս կարողացած չեմ կազմելու նորա մասին: Ի հարկ է, ինքը Թիֆլիսցին ընդերկարութիւն և ընդլայնութիւն ճանաչում է իւր քաղաքին. բայց ես, որքան և աշխատել եմ ու ճգնել եմ, այնու ամենայնիւ կարողացած չեմ նորա թաղերի ճիշդ սահմանները որոշելու և ճանաչելու, ինչ համար անհաշանակ ձայներ մնացին հալաբար, Ծան—Թաղ, Տափը—Թաղ, Նալ—Թաղ, Վեռա, Սօլաբ, Թուրքի մազան, Կուկիս և այլն, և այլն: Փողոցները նեղ, ծուռ, սկսում են ահագին պալատի մօտից և վերջանում են աղբակոյտի վրայ: Նրբամի փողոցը աչնալան նեղ է, որ մի փոքրիկ բեռով էլ չը անցնելիս, մարդ ստիպուած է լինում պատին սեղմուելու, որ դըրատի վրայի քիթը նորա հալաւները չի պատռուէ: Նրբամի ժամերով պարտում ես մի տուն, որ քիթը տակն է, վասն զի դէպի նորա տանող ճանապարհ կտրած է մի խանութով կամ քաղաքային: Նրբամի կտրում ես լէֆ փողոցումըն ես շրջում, և չեա իմանում ես, որ այդ մի մօքալաբի տան կտուրն է: Մէկ խօսքով՝ Թիֆլիսի պատկերը իմ երևակայութեան մէջ աչնալէս մնաց, եթէ կարելի լինէր մեր Նախնիքեան տները, ժամերը, խանութները, վաճառանոցները, փողոցները, ծառատունիկները լցնել մի ահագին պարկի մէջ, մի լաւ խառնել և չեա մեր Ախալք—Տէրէն *) թափել, —միջ պատկեր պիտի ձևացնէր. իսկ և իսկ աչնալէս է Թիֆլիսը: Ահագին տուն և նորա մօտ կաւէ ծեփած մի խաչիթ, մի եկեղեցի առանց բաղի, սեղմուած նեղ փողոցի և մեծամեծ տներու մէջ, փոքրիկ շուկաներ՝ խանութներով, բեռնակիր գրատներով, վաճառականներով, հակ—հակ ապրանքով լցուած, կանաչեղէնի, պտուղների, մրգերի գէղեր, կողովներով ամուխ, վառելափայտ, —այս ամենը գէղ—գէղ դրած, խառնիխուռն, անկարգ շարտած, և ամենի վրայ խառնիճաղանճ ամբոխի բազմալեզու, խաւրտ ձայնը՝ նման ծովի ալիկոծութեան անմոռանք որտաճայնին, —ահա քեզ Թիֆլիսի կատարած ապաւորութիւնը մի որ և է նորեկի վրայ: Առաջի և աջի էլ կրկնում եմ որ՝ մինչև աչնալէս կարողացած չեմ որոշ ըմբռնելու Թիֆլիսի պատկերը և ինչ նորա մասին հարցնողին ճիշդ բացադրութիւն տալու: Նո դարմանում եմ, թէ Թիֆլիս կարելի է բուն բնակիչ լինելու այս աշտարակաշինութեան մէջ, ուր, ինչ-

*) Ախալք—Տէրէն մի մեծ ձոր է, որ Նախնիքեան արևելեան կողմից բաժանում է քաղաքներ Ալեքսանդրովք կոչուած և Թան—Յիսայ էն:

պէս Նախնիքեանցին է ասում՝ «չունը տէրջը չի ճանչնալ»:

Սօլաբ թաղի մէկ բանին էս շատ հաւանեցայ. մեծապէս մօտ աչնալել տներուն շրջապատած է պարտեղներով, ծաղկոցներով և պէպէս բուսական զարդերով. և ինքը Սօլաբը, ասեմ թէ, բոլորովին թաղուած է կանանչափայլ սաղարթի մէջ. և այդ պատճառով ասթը, հեղձուկ օթը, փոշին և գարշահոտութիւնը, որ թագաւորում են ամբողջ Թիֆլիսում, խնայել են այս սիրուն թաղը: Ծառ անգամ Սօլաբով անցնելիս, երբ ծառերի կտանել ուղարթի կամ բուրատանի գոյնգոյն ծաղկների ետեկց նայում էին սիրուն կանանք կամ աղջկաներ, ինչ երևում էին նախ «հաղար ու մի գիշեր» թովիզ գշտները և իշխանագուստները: Նւիրաւ, պէտք է խօստովանել, որ հայոց կանանց գլխակալը, շղարշը և հագի ձորձերը տալիս են նոցա կրողներին իսկական իշխանային կերպարանք, որն ազդում է տեսողին ողջախոհ սէր՝ գերմ անգոռնել ձգտումներէ: Նո միշտ զմայլում էի, նայելով Թիֆլիսից հայ կանանց վրայ, երբ նոքա հագին ունենում էին ազգային հալաւներ:

Ինչպէս ամեն անգամ (1873, 1879, 1880), աչնալէս և աչնալ, Թիֆլիսաբնակ բարեկամներն իմ պանդխտութեան հոգեմտ ժամերը ամեն տեսակ բարեկամական ցոյցերով ամբեցնին, որոշ համար թող ընդունեն նոքա իմ անկեղծ շնորհակալեքը, և վստահ թող լինին, որ նոցա բարի չիշատակը միշտ կենդանի կը մնայ իմ երախտազատ սրտի մէջ: Բայց և այս թող իմանան իմ բարեկամք, որ ինչ որ տուած չարգանքը ես երբէք չեմ համարձակել իմ որ և է արժանաբարութեանը վերագրել, այլ յաւէտ վերագրում եմ նոցա աղին սրտերին և հիւրասիրութեանը, հիւրասիրութեան, ասում եմ, որն պանծալի նախնիքներիցս ժառանգութիւն մնացել է նոցա չեանորդներին:

Ուղի 14 օր մնալով Թիֆլիսի մէջ, յուլիսի 18-ին մեկնեցայ աչնալելից՝ ճանապարհս ուղղելով դէպի Նրեան, էջմիածին և այլն:

Էջմիածին. 25 յուլիսի 1887.

VI.

Թիֆլիսից մինչև Նրեան ճանապարհորդեցի երեք տեսակ կառքով. մինչև Աղըթափա (Աղստե) շոգեկառքով, Աղըթափաից մինչև Գիւլիջան զիւղաքաղաք՝ ճեպակառքով (deligence), իսկ Գիւլիջանից մինչև Նրեան՝ փոփոխապալով:

Բուն վրատանը Հայաստանէն բաժանվում էր մի անջրդի, տեղ տեղ աշխարակ և տեղ տեղ ալեձև հովիտով, (Ղարա—Նաղ) որի վրայ բաժն առատ խտր. ստոսիկ հրապարում էր փոքրիկ վրանաբնակ ցեղերուն, որոնք աչնալել իրանց ուղտերի կրամակներ և ոչխարների խաշինքի համար առատ ճարսի էին գտնում: Այս տաւարածական ժողովուրդը իրանց ոչխարների բուրդը և մանաւանդ ուղտերի ստեղտարին մի կամ երկու անգամ բերում էին իրանց բնակած հովտի սահմանագլուխը և փոխում էին աչնալել հետ, որն հայերը բերում էին Կողբից. և այս աղի ու ստեղի իրար հետ փոփոխելու պատճառով այդ սահմանագլուխը աստեցաւ Աղստե, որն տաճիկները, աղճատելով հայկական առաքանութիւնը, կերպարանափոխին Աղըթափայի, իւր թէ ուղացին հասկացնելու թէ՛ աչնալելից սկսվում է լեռնի բերանը, (աղբ—բերան, թափա—լեռ): Յետոյ նայն Աղստե անունը տրուեցաւ նախ աչնալելահոս գետակին,

որ անցնում է Գիւլիջանի անտառաշատ ձորի միջով: Գիւլիջանի ձորը մեր պատմութեան մէջ, եթէ չեմ սխալվում, յայտնի էր Գուգարք անունով: Երբեք այս անունը տեղի էր ուր, Ղազար Գարպեցիի առեւտրով, մեր նախորդները որսեր էին անում պարարտ հրէնների և համեղ սալամբների, կաքաւների և արօտների ետեւէն: Մի ուրիշ ճանապարհորդ, Գիւլիջանի ձորով անցնելիս և նորա բնական գեղեցիկութիւնով զմայլելիս, աշխարհիս մէջ գտնուած գեղեցիկ պատկերներից միայն Բօսֆօրի հետ է բաղդատում: Որքան ճշմարիտ է այդ՝ չգիտեմ, սիրական Խաչերես, բայց քանի մի օրից, երբ Սե Գով կը մտնեմ և Ստամպուլին կը մօտենամ, անշուշտ, կը յայտնեմ քեզ իմ կարծիքը: Առ այժմ միայն այս կտուր քեզ, որ պատմութեան մէջ ճակատագրի երկու կմուռ գրեթէ անբաժանելի, մինը՝ երբ Վանդալները տիրապետեցին Հռօմին, և երկրորդը՝ երբ տեսնում ես հիստօրիէն Գիւլիջանի ձորը հերձուածող մալաքանների ձեռք անցած: Մախարա,

Թիֆլիսից մինչև Աղսթաֆա երկաթուղով երեք ժամու ճանապարհ է, վասն զի՝ դուրս գալով Թիֆլիսից գիւլիջանայ տանընկէն, Աղսթաֆա հասնիք թէն առաւօտեան երկու ժամին, բայց միով: ձեպակառքը եօթը ժամին պիտի տանէր մեզ գէպի Գիւլիջան գիւղաքաղաք *), և այդ պատճառով ես ստիպուած էի ամբողջ հինգ ժամ անցնելու ճանճոտ իջևանի մըլուխտ բաղմոցների վրայ: Ինչ որ այդ տաժանական հինգ ժամու մէջ կրեցի, Աստուած սխեռիմ լինանիս չի ցուցնէ. կեղտոտ և անմաքառիչ «մութիւք» նման ստիպուած էի անգաղար քորելու վիզս, մէջքս, ոտերս, ուսերս, և մի վայրկեան հանգստութիւն չունէի: Ամբողջ հինգ ժամ դժբախտիկ կրակի մէջ այրվում տոգորվում էի և Աստուած Աստուած էի ասում, որ շուտով լուսանար և ճանիւղ ընկնէի:

Տաճկի ու վրացիի անմաքառութիւնը ոչ խօսքով կը բացատրուի և ոչ երեւակայութիւնով կ'ըմբռնուի. միայն սեպհական կաշիով կարելի է զգալ և հասկանալ: Պէտք ժողովուրդ:

Պարոն Մուրթաֆեանը (մեծապէս շնորհակալ եմ) հեռագրով պատուիրել էր իւր ծանօթներից մինին իմ ամեն պիտոյքը հոգալ: Եւ իրաւ որ, երբ հասաւ Աղսթաֆա, մի անձանօթ մարդ, մօտենալով ինձ, հարցուց.

— Դուք չէ՞ք, արդեօք, պարոն Սեւիւկը:

— Այո, ես եմ. — պատասխանեցի:

— Պարոն Մուրթաֆեանը, — ասաց անձանօթը, — ինձ պատուիրել է հեռագրով, որ ձեր ամեն պիտոյքը հոգամ:

Եւ շնորհակալ եղայ: Անձանօթը իսկույն տարու ինձ փոստայի գործակալի մօտ, ձեպակառքում տեղ վարձեց ինձ համար և հեռացաւ, կարծելով թէ՛ ըստ ամենայնի ինձ ապահովեցուց այս դառն պահդիտութեան մէջ. միայն ախտս որ՝ խալթող ճանճերի, մլուկների և լուկերի իմ գլխուս բերելու փորձանքը՝ ի նկատի չէր առել իմ պարզամիտ Ձիչեռօնը, ապա թէ ոչ, յուսամ, նա ինձ չէր թողնիլ այդ անիծեալ իջևանում, եթէ ոչ իմ սիրուն, գէթ ի պատիւ պ. Մուրթաֆեանին, որն ինձ այնքան անկեղծ սէր և յարգանք ցուց տուեց Թիֆլիսում:

Առաւօտեան եօթը ժամին եօթը հոգի, ամենքս էլ հայեր, ճանապարհ ընկանք: Ճանիւղորդութեան ընկերներս էին՝ ալէքսանդրապօլցի Ուզեաշեանի ընտանիքը, աչսինքն՝ մի երիտասարդ. նորա մանկամարդ կենը և անգամալոյծ

մայրը: Վերջինը շատ տանջվում էր և չեաւ միտին տանջում էր իւր որդուն և սիրուն հարսին. անգաղար լալագին ձայնով անկապ, անհասկանալի խօսքեր էր հանում բերնից և գանգատում էր, բայց թիչ էր ուզում ողորմելի կենը հասկացնելու՝ անյայտ էր մնում:

Միւս երկու ընկերակիցներս հասարակ, բայց շատ համեստ մարդիկ էին: Մեր խօսակցութեան նիւթը այն էր, ինչ որ է այս օրո ամեն մի հայի բերանում, աչսինքն՝ մեր ոտորաբաժան հայ ժողովրդի ստակալի չքաւորութիւնը և վարկահոյի պակասութիւնը: Այս անվերջանալի երգը, որ սկսուեցաւ Աղսթաֆայից, երեւի, պիտի խլացնէ ականջներս, մինչև որ ստքս հայի հոգից դուրս չի գնում:

Գիւլիջան գիւղաքաղաքին որ հասնիք, ընկերներս գնացին գէպի Ալէքսանդրապօլ, իսկ ես, որ պիտի երկուսի, ընկեր չունենալով՝ մնացի Գիւլիջանում: Որանցից որտեղ, ասես թէ գետնի տակից, առջևս բտաւ մեր պարոն Պաօշը (Սօս և Վարդիթերի ու «Հացի խնդրի» հեղինակը): «Բարե-Հաղար բարի տեսնեք», գրկախառնութիւն, ջերմ համբոյրներ և այլն ըստ կարգին: Պաօշը կարճ խօսքերից իմացաւ, որ նա աթաղին երկունք թողած, իւր ընտանիքով եկել է ամառը անցնելու այս զովօղով Գիւլիջանում, և հրաւիրեց ինձ իւր բնակարանը: Բայց որովհետեւ այն օրն յօգուտ տրեկին Պաշտաւին ներկայացում պիտի լինէր դպրոցի դահլիճում, ուր իւր բնակութիւնը հաստատել էր Պաօշը, եւ հարկադրուեցայ իջևանում գիւլիջան, և միայն պաշտակներս ուղարկեցի նորա բնակարանը: Եւ միտին գնաւ ցինք գիւղաքաղաքի մէջ պտտեւիւր:

Գիւլիջան հայոց գիւղաքաղաք է, մի փոքրիկ ձորի մէջ գետեղում:

Գիւլիջանը չորս կողմէն պատած է անտառաշատ լեռներով: Ժողովրդի ամենաթշուառ, հեղեալ և չեանեալ մասը հայերն են, որք ոտուերների նման՝ նիհար, երկչոտ, ցնցոտի հագուած՝ չըջում են նեղ, ծուռ-մուռ, կեղտոտ փոշիոտած փողոցներում՝ չընկերակցութեամբ չըջմուլի խողբի և մալաքանների սագերին:

Երկու խօսք պարոն Պաօշեանի մասին: Դա մեր ժամանակակից հայ հեղինակներից եթէ ոչ ամենանշանաւորն է, գոնէ ընտիրներից մինն պիտի համարուի: Հանգուցեալ Գէորգ Վ. կաթողիկոսի օրօք մեծամեծ երախտիք ցուց տուած է՝ Անգրիկոսիան հայոց գեղերում ծխական դպրոցներ հիմնելով ու կարգի-կանոնի բերելով: Նոյն կաթողիկոսի հրամանով, աւետարանը թարգմանեց զբաւառէ աշխարհաբառ և այդ երկասիրութեան համար ոտացաւ ատուածաբանութեան մագիստրոսի տիտղոս, և այժմ, եթէ չեմ սխալվում, նա հրաւիրված է Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցում ուսուցչի պաշտօն վարելու: Մի պատուաւոր Ն. Նախիջևանցի, ծանօթանալով պ. Պաօշեանի հետ, առաջարկել է նորան քահանայ ձեռնադրուելու, Նախիջևանի ծախքէն մինն ստանալու և մեր արքունի վարժանիւնումն կրօնագիտութեան և հայոց լեզուի ուսուցչութեան պաշտօն վարելու: Իմ կարծիքով, այս ամեն կողմանէ գեղեցիկ միտք է և ցանկալի էր, որ օր առաջ իրագործուէր: Մեզ, Նախիջևանցիս, համար մեծ բաղդ կը լինէր Պաօշեանի պէս հայկաջան աղգասէր և գործունէաց մարդ ունենալու իւր պաշտօնեաց մեր եկեղեցիներից մինի մէջ և ուսուցիչ մեր վարժարաններում:

Գիւլիջան գիւղաքաղաքից տասներկու վեռսթ հեռաւորութեամբ, ոտերի մէջ կայ մի հին աւերակ հայ վանք՝ Հաղարծին անունով, որի մասին, դեռ ես Նախիջևանում,

* Գիւլիջան երկու բան է նշանակում, նախ՝ Գիւլիջան ձորը և երկրորդ՝ Գիւլիջան գիւղաքաղաքը: Նայէ՛, չի շփոթես:

շատ բաներ լսել էի Գրիգոր Աղափերեան եպիսկոպոսից:

«Մին էլ, միտք արել, կրթ պիտի պատահեմ այս կողմերը, այժմուս պէս կրթ ազատ միջոց պիտի ունենամ. առբի երթամ տեսնեմ այդ թիւ վանք է՝: Միտքս և ցանկութիւնս չաշտնեցի պ. Պառնեանին, նա էլ մի քանի երեւոտարգներ, և յուլիս 20-ին Հինգ Հոգով, այսինքն՝ ես, պ. Պառնեանը, երկու պատանի եղբայրք Աթաբէգեանք, դերասան Աբրահեանը, առաւօտ կանուխ ձիաւորութեանք և ընկանք ճանապարհ: Ճանապարհի կէտում թողինք Գիլիջանի կնճաղին, մտանք անտառ և նեղ շաւղով, ծառերի ու մացառների միջից սկսանք սարնիկեր բարձրանալու: Ամբողջ երեք ժամ միշտ ու միշտ դէպի վեր էինք գնում, պաննը Հինգ քոսն անգամ անցնելով կարկաչահոտ վտակների և Հեղեղացների վրայից:

Ճանապարհին Հանդիպում էին մեզ մերթ անտառատաշքովներ (ПОЛЯНА), երբեմն Հողաբուներ, երբեմն միապաղաղ ապառաժներ ահագին դրան մեծութեամբ և երբեմն ճահիճներ. ամեն քաջափութին Հանդիպում էին մեզ արքայամոր (МАЛИНА) և սունկ. վերջինը այնքան շատ էր, որ Հաւատայ, սիրական Խաչերես, մէկ ժամի մէջ ամբողջ տարուայ պաշար կարելի էր ժողովել: Կաղնի, թեղի (բաւաղաջ), բեկոն (ДУКЪ), լորի (ЛИПА), Հացի (ЯСЕНЬ) և այլ այսպիսի աղնիւ փայտ ունեցող ծառերով լցուած էր ամբողջ անտառը. և ինչպէս ծառեր, ամեն մինի Հաստութիւնը մարդու Հաստութեամբ և երկայնութիւնը գոնէ երեսուն կազ: Սկզբումը, աչքս աչ ու ձախ դարձնելով՝ գմայլում էի, բայց չետայ ընտելանալով, արդէն ուշադրութիւն չէի դարձնում մեր Հարազատ Հողի այդ աստուածապարզ և Հարստութեան վրայ:

Օղբ այնպէս մաքուր էր և այնպէս առատորէն լցուած էր թթուածինով, որ ամեն մի շունչ առնելիս՝ առողջութիւնը լայն Հոտանքով մտնում էր ցաւազար թոքերիս մէջ: Քանի որ անտառումն էի ու սարի գագաթին, թէն ձիւ չափ տալով որքնթաց վազում էր, երևակայէ, ոչ մի անգամ չը Հաղացի: Հաշտտանը դրախտի տեղը որ չէ՝ ապա թիւ է: Ձորին ու փտակին Հետեւելով՝ մենք միշտ ու միշտ դէպի վեր էինք գնում: Լաւ էր, որ օրը պայծառ էր. թիւ պիտի անէինք անձրևի ժամանակ, երբ այս նեղ, փտանդաւոր ճանապարհներն են ցելւոտ ու լպրծուն—խելքս չի Հասնում: Ինչ և լցէ: Վերջապէս Հոտանք սարերի կատարքը և նշմարեցինք տաճարների տաճարների գմէկթիւերը: Էլի ո՛ր քանի բոպէ անցած՝ տեսանք Հաղարծին վանքի պատկառելի աւերակները:

Հաղարծին վանքը շինած է 1071 թուին, այսինքն օրէս 816 տարի առաջ: Մին մինի մօտ կան երեք եկեղեցիք՝ չանուն Սուրբ Աստուածածնի, ու Գրիգոր Լուսաւորչի և ու Ստեփաննոս Նախափկաչի, ամենքն էլ բաւական լաւ պահպանուել են, գոնէ այնքան աւերուած չեն, որքան որ Ծաղկաձորի և արիւշ վանքերը, որն ես աչքովս տեսել եմ: Կործանիչ քլուենգի Հետք չի նշմարեցի ես Հաղարծին տաճարների վրայ: Արգոյ Պողոս վարդապետի (այժմուայ փոխահայրը և միակ բնակիչը) ասելովը, Հաղարծինը Աղա-Մահա-խանի օրից մինչև 1862 թիւը ամայի և անբնակ է մնացել: Եւ ինչ վնաս որ կրել է Հաղարծինը՝ այդ միջոցին է կրել, երբ սուրբ վանքը զուրկ է մնացել Աստուծոյ պաշտօնականների և բարեպաշտ ուխտաւորների: Այսպէս եօթմասնորոտ տարի ամայի մնալով, շրջակայ գիւղերի բնակիչքը մինչև անգամ մոռացել են, որ աշխարհին երեսին կայ Հաղարծին անունով մի վանք. միայն քուրդերը, որ դարչելի

շնագալներու (ШАКАЛЪ) նման թափառում են ամեն տեղ, մորթում են անգէն մարդոց և աւերում են, ինչոր ժամանակի ատամներէն ազատ է մնացել, սողալով մտել են այդ մենաւոր տեղը և տաճարների մէջ մակաղեցրել են իրենց խաշինքը:

1862-ին լուսահոգի Մատթէոս կաթողիկոսի օրօք և այժմուայ կաթողիկոսի առաջնորդութեան միջոցին, Պողոս վարդապետ Տէր-Մարգարեանը ընտելութիւնը Հաստատել է նորա մէջ և կամաց-կամաց կենդանութիւն է տուել նորան: Այժմուայ Հաղարծինը բաւականին Հարստութիւն ունի,— 1000 օրավար անտառ, պէտք եղածի չափ վարելահող, ջրաղացք, որն ջուրը չիշեալ վարդապետը բերել է երկու վեռութ Հեռաւոր տեղից. ունի մի փոքրիկ Հօտ կովերի, եղների ու գոմէշների, մի փոքրիկ խաշն ոչխարների և աչճերի, քանի մի տասնեակ Հաւ-Ճիւ (ЖИВНОСТЬ), ունի փոքրիկ բանջարանց և պարտէզ:

Հաղարծինը մի բանով գրուեց իմ ուշադրութիւնը, այն է, որ նա աստիկ նմանութիւն ունի Կաւկասի Քիւլով-Ջուր (КИСЛОВОДСКЪ) ասած տեղին, դէպի ուր վազում են Ռուսաստանի բնակիչքը իրանց տկարութեան բժշկութիւն մատակարարելու Համար. նոյն դերքը, նոյնպէս լեռներով և անտառներով շրջապատած լինելը, նոյն բացաղաւթութիւնը վերստակար է ցրտաշունչ քամիներին. բայց Հաղարծինը Թութութիւնը առջև այն—առաւելութիւնը ունի, որ, Պողոս վարդապետի ասելովի, տարին—տասնեկուս—ամիս նա ձմեռ չգիտէ, մինչ ամենէն գոված Թութութիւնը մը կարելի է տալու այն մէջ միայն երկու ամիս կենալ և ոչ աւելի: Հաղարծին օդի մաքրութիւնը Հողիւ թէ Կաւկասում էլի մի արիւշ տեղ գտնետ: Իմ կարծիքով Երմիածինը ամեն Զիգը պիտի թափէ, որ իւր ձեռքից բաց չթողնէ նորան: Կուգայ օր, երբ Հաղարծինը միլիօններ պիտի դնահաստի: Չը լինի որ չիշեալ 1000 օրավար Հողը, որ կայ Հաղարծին շուրջը, կորչուի սուրբ Հարց իշխանութենից,—շատ կափսոսանք: Մի ամբողջ օր անցուցինք Հաղարծնում և Հետեւալ առաւօտ ճանապարհ ընկանք դէպի Գիլիջանի դիւղաքաղաք:

Երբէք չեմ մոռանալ պատուական Պողոս վարդապետին ինձ ցոյց տուած քաղաքավարի Հիւրասիրութիւնը: Սերական Խաչերես՝ կարգացած կանուսներում մի այսպիսի ինչ. ճանապարհորդը մոլորվում է ամայի անապատի կամ անտառի մէջ բացառ, ծառու, չոգնած և ամեն բոպէ սարսափով պաշարուած լի՛ մի գուցէ ամեն Հիւ գաղանների ժանիքին Հանդիպի. և չանկարծ տեսնում է նա Հեռուէն մի ազատ լոյս և ալդ լուսին Հետեւելով՝ գտնում է մի ճգնաւորի խրճիթ: «Աստուծոյ մարդը» անոյշ խօսքերով Հիւրընկալում է ուղևորին, առջիւ դնում է կաթ, պանիր, Հաւիթ և պտուղներ և անպաճաճ անկողնի վերայ Հանգստացնում է նորան: Իսկ և իսկ այսպիսի անակնունելի և անմոռանալի Հիւրասիրութիւն ցոյց տուեց ինձ մեծարգոյ Պողոս վարդապետը: Կրկնում եմ՝ երբէք մաքէս չեմ Հանել 20-ը յուլիսի, որ իմ կեանքի սփոփարար բոպէներէն մինն էր Համարեմ այսու. Հետեւ: Իսկ ինչ որ խոտաացայ նորան, եթէ Աստուծոյ ողորմութեամբ ողջանգամ վերադառնամ Նախ-Նախիջևան, անպատճառ կը կատարեմ:

Հայր Պողոսը պատմեց ինձ, թէ թիւ Հրաշքով գտել է դեանաթաղ պղնձէ կաթսան և դանդաղը իւր խցի դրան առջից և թնչպէս ուղարկել է Երմիածին թանգարանի: Կաթսայի վրայի մակագրութենից երևում է, որ 785 տարի առաջ մի քահանայ ընծայել է վանքին այս մօտ 22 փութ թանոց, Հաստ պատերով փառածու պղնձէ կաթսան, բայց

Քննչ գործածութեան համար՝ չափանի չէ՝ — մեռնի կ'իկու, — թէ վարդաշուր հանելու, թէ ձէթ գտելու — չէ կ'մացվում:

Կան արդեօք Հաղարծնի հողի մէջ թաղած ուրիշ թանգագին եկեղեցական անօթներ և դարձեր՝ կասկածելի է և հայի սգուն համաձայն չէ: «Հաղարծն ուր սիրտն է, աշխտեղ էլ մեր գանձն է»: Առաւել հաւանական է երթողներն, որ Հաղարծնի սուրբ հայրերը ուր որ փախել են, աշխտեղ էլ փախցրած պիտի լինին վառքի փոքր է շատէ թանգագին գանձերը: Իսկ ինչ որ կը վերաբերի երկու փութանոց կոտորած զանգակին և քանդակի ահագին ունին, թէնչ պէտք կար մահու վտանգով քաղաքաշ տանելու: Շատ երկբայելի է, որ հայ փախտաւորներ կամ զաղթականը (այդ իմ համոզմունքն է) երբ և իցէ և ուր և իցէ իւր գանձը գետնի տակ թաղէ: Ի դուր է Հաղարծնի մէջ հայի ձեռքով թաղած գանձ օրոնները:

Հետեւեալ օրը, աշխնքն յունիսի 21-ին, ինդրեցի աշո գործունեաց և բարեպաշտ վարդապետի օրհնութիւնը և ճանապարհ ընկաց դէպի Գիւլիջան. մի օր էլ մնալով աշխտեղ՝ յունիսի 22-ին, փոխառաջելով գնացի Երեւան: Աշխտեղ մի րօպէ կանգ առնում:

Ս Ի - Լ Ե - Է

Երեւան, յունիսի 29.

Ժամանակաւոր — խմբագիր-հրատարակիչ Ա. Լ. ԲԱՍՏԱՆԻ ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԼՈՅՍ ՏԵՍՍԻ

ԲԱՖՖԻԻ

Կ Ա Յ Ծ Ե Ր Ի

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԸ

ԳԻՆՆ Է 2 Ր. 50 Կ.

ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ ԾԱԽԲԸ ՀԵՂԻՆԱԿԻՎՐԱՅ Է:

Դիրքը բաղկացած է 722 մեծագիր երեսներից: Վաճառվում է «Թիֆլիսի Կենտրոնական գրավաճառանոցում» և հեղինակի մօտ:

Բաժանորդները պէտք է կանխապէս յայտնեն իրանց նոր հասցէն, եթէ տեղափոխուել են իրանց նախկին տեղից:

ԼՈՅՍ ՏԵՍՍԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵՁՈՒՈՎ

«ՋԻՆՈՒՈՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ»

ԳԻՆՆ Է 30 ԿՈՊԵԿ.

Վաճառվում է «Մշակի» խմբագրատանը. Թիֆլիս:

Կենդրոնական գրավաճառանոցում և Տէր-Յովսէփեանի ծխախոտի խանութում: Երևանում՝ պ. Գառնիկեանի խանութում, Բաքուում՝ պ. Շիրազեանի խանութում և Գանձարում՝ պ. Աղայեանի խանութում: Օտարաքաղաքացիք պէտք է գիտեն հետեւեալ հասցէով. X. Мамуляну, въ Редакцію „Мшакъ“.

Լոյս տեսաւ մամուլի տակից և վաճառվում է «Կենդրոնական գրավաճառանոցում» հետեւեալ նոր գրքերը:

1) Բաֆֆիի «Կայծեր» հատոր Բ. գինն է 2 Ր. 50 Կ. Ճան. ծ. 2 Ր. 80 Կ.

2) Թղթման վարդապետի Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» ի լոյս էած Ք. Պատկանեան գ. 2 Ր. Ճան. ծ. 2 Ր. 25 Կ.

3) Паткановъ. Цыганы. Нѣсколько словъ о нарѣчіяхъ закавказскихъ цыганъ: баша и карачи. գ. 1. Ր. 35 Կ. Ճ. ծ. 1 Ր. 60 Կ.

4) Էդգար-Պո «Ոսկի քէշ» գ. 20 Կ. Ճան. ծ. 35 Կ.

5) Ագաթեան «Շէքսպիր և իւր համընտ որբերգութեան աղբիւրն ու քննադատութիւնները» գ. 1 Ր. Ճ. ծ. 1 Ր. 20 Կ.

6) Մեխթարեան «Ուղևորութիւն վերալի սիրաբայ» գ. 1 Ր. 25 Կ. Ճ. ծ. 1 Ր. 50 Կ.

7) Գ. Ք. Աղանեան «Կրօնի դասագիրք» երկրորդ տաւառայ ուսումն. գ. 25 Կ. Ճ. ծ. 40 Կ.

8) Կ. Վ. Սրապեան «Ողբախոհութիւն, ուղիղ ճանապարհ աճելութեան» գ. 1 Ր. 20 Կ. Ճան. ծ. 1 Ր. 50 Կ.

Անդրամ պատուէրները չեն կտատարվում:

ԼՈՅՍ ՏԵՍՍԻ

ԵՒ ՎԱՃԱՌՎՈՒՄ Է ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՅՈՒՄ

ԿՐՕՆԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐՈՒՅ ՈՒՍՈՒՄՆ

Հայոց եկեղեցական-ծխական ուսումնարանների համար.

Համաձայն ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսից հաստատուած ծրագրի:

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳԻՒՏ ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ

ԳԻՆՆ Է 25 ԿՈՊԵԿ:

Մամուլի տակ է և մինչև օգոստոսի 15-ը լոյս կը տեսնի Էրրորտ Կարուայ Կրօնի դասագիրք:

ՎԻԿՏՈՐ ՀԻՒԳՈՅԻ

ԹՇՈՒՍՈՒՆԵՐԸ

Պ. Նշան Պէրպէրեանի հրատարակութեամբ նորից տրւաւ գրվում է Կ. Պոլսում: Մինչև այժմ գուրս էր եկած միայն երեք հատոր: Այս օրերս ստացանք չորրորդ հատորը: Իւրաքանչիւր հատորի գինն է մէկ Ր.: Ճանապարհաճախք մի հատորի համար 20 Կոպէկ, չորս հատորի համար միասին 5) Կ.

Գիտել՝ Тифлисъ. Центральная Книжная торговля: Երկրորդ տպագրութիւնը առաջինի համեմատութեամբ աւելի շքեղ է, թուղթը բնորոշ, պատկերները բաւարար և լեզուն մաքուր:

Дозв. Ценз. Тифлисъ, 8 Августа 1887 г.

Типография И. Мартиросианца, на Орб. ул., д. № 1/2